

& SAVOIR-VIVRE®

IMPERIAL

Creat cu pasiune și savoir-faire. Un volum Baroque Books & Arts®.

JUDITH HERRIN

FEMEILE
ÎN BIZANȚ
INFLUENȚĂ FĂRĂ EGAL

traducere din limba engleză de
SIMINA BĂLĂȘOIU

Colecție coordonată de Dana MOROIU

Judith Herrin

UNRIVALLED INFLUENCE.
WOMEN AND EMPIRE IN BYZANTIUM

© 2013 by Princeton University Press

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the Publisher.

© Baroque Books & Arts®, 2024

Imaginea copertei sus: Medallion with the Virgin from an Icon Frame,
Byzantine, ca. 1100. Creator: Unknown. Heritage Images / Profimedia
Imaginea copertei jos: *Fol. End of the Book of Moses, Beginning of the Book of Joshua*,
detaliu. *La Fine del Libro di Mose, Inizio Libro di Giosue. Italian School /*
Bridgeman Images / Profimedia

Concepție grafică © Baroque Books & Arts®

Redactor: Nicoleta Valentina Arsenie

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

HERRIN, JUDITH

Femeile în Bizanț. Influență fără egal / Judith Herrin;

trad. din lb. engleză de Simina Bălășoiu. - Baroque Books & Arts, 2024

ISBN 978-630-6522-38-5

I. Bălășoiu, Simina (trad.)

94

Tipărit la ARTPRINT S.A.

Niciun fragment din această lucrare și nicio componentă grafică nu pot fi reproduse fără acordul scris al deținătorului de copyright, conform Legii Dreptului de Autor.

Pentru

EDMEE LEVENTIS,

ambasadoarea atât de caldă și generoasă a elenismului
și a Bizanțului, și în amintirea dragă a lui DINO

INTRODUCERE

La început a fost istoria femeilor, apoi istoria genului, iar acum o teorie și o metodologie cu mult mai sofisticate de studiu al rolului bărbaților și femeilor din vechime. Când am început să cercetez rolul femeilor din Bizanț, în anul 1976, existau puține studii publicate dedicate în mod special jumătății feminine a societății. În centrul atenției erau numai câteva împărătese, prințese, măicuțe și alte persoane faimoase (sau cu reputație proastă). Iar majoritatea dintre ele erau studii de-a dreptul obscene, menite să ilustreze caracterul slab al femeilor și impulsivitatea lor periculoasă, exact așa cum erau ele percepute de autorii bărbați. Cu toate acestea, femeile nu doar că formau 50 la sută din populația Imperiului Bizantin – și, oricât ar fi fost de îngădite, cel mai adesea aveau o influență considerabilă asupra bărbaților –, dar cu siguranță putea fi subiect de cercetare de sine stătător. În clipa în care am început să le studiez viețile, am descoperit multe relatări despre inițiativele femeilor într-o mare varietate de surse, lucru care indică o mult mai solidă vizibilitate decât s-a presupus că aveau femeile din afara și dinăuntru curții imperiale.

În această carte și în volumul însoțitor, *Margins and Metropolis: Authority across the Byzantine Empire*, sunt

incluși patruzeci de ani de cercetare și lucrări scrise. Fiecare capitol a fost în așa fel redactat încât să las deoparte amănuntele versiunii originale, fără să le pun într-o nouă formă. În același timp, la sugestia editorului meu, am adăugat o relatare personală despre felul în care am ajuns să scriu fiecare capitol și despre cine și ce m-a influențat în acest proces. O selecție a celor mai importante și relevante publicații este și ea inclusă. Fiecare volum trasează drumul istoricului prin Imperiul Bizantin, călătorind pe o multitudine de cărări, dar, desigur, legate unele de altele. Aventura de față a început în anii 1960, la Cambridge, când am ales să devin istoric, iar acele vremuri radicale m-au influențat în mod firesc. Încă simt că fac parte din acea perioadă, sunt mândră că am contribuit și eu la radicalismul ei și sunt bucuroasă să afirm că acea epocă mi-a marcat munca în tot acest răstimp.

Circumstanțele familiale au contribuit la educarea mea într-o casă înconjurată de femei active care lucrau, câștigau bani și se bucurau de viață. Așa că am simțit imediat o afinitate puternică cu feminismul din perioada anilor '60, cu toată deschiderea lui egalitaristă spre experiența imediată, cu rădăcini în antiautoritarismul epocii. Feminismul este alt fel de „ism” decât marxismul, care își revendică o teorie asupra evoluției istoriei și furnizează un instrument explicativ pentru a o studia. Feminismul, mai ales în formele lui incipiente, era preocupat de inegalități, iar acest lucru a influențat abordările asupra societății medievale, unde femeile nu doar că nu erau egale cu bărbații, dar în plus erau și denigrate. Așa că repararea prejudiciului din secolele trecute a devenit o necesitate a zilelor noastre. În Bizanț, însă, am descoperit că femeile aveau un prestigiu și o influență de neegalat, dovedită în multe domenii: în practica religioasă, în aspecte ce țin de statutul legal, în educația pe care o făceau cu ajutorul culturii grecești, dar și în domeniul politic, prin dinastiile conducătoare. Femeile

aveau chiar puterea de a revendica tronul imperial datorită presiunii combinate a monogamiei creștine, care le permitea să nu se recăsătorească, și a legii romane, care le garanta dreptul la succesiune. În ciuda contextului caracterizat de o societate în întregime patriarhală dominată de prejudecăți masculine, fiecare secol de existență a Bizanțului ne descoperă cel puțin câte o amprentă a unei puteri remarcabile și multe femei independente. Sunt încântată să mă număr printre primii care au explorat noile domenii care se deschideau înaintea noastră, aceasta fiind marea bucurie a pionieratului în cercetare. În introducerea la volumul meu însoțitor, *Margins and Metropolis: Authority across the Byzantine Empire*, fac o paralelă între experiența marxismului și această experiență.

Altă exploratoare care a încercat să umple spațiile goale ale studiilor de bizantinologie este Angeliki Laiou, care a susținut o prelegere științifică despre femei la Congresul Internațional ținut în anul 1981 la Viena. Prezentarea ei a fost însoțită de un număr de comunicări scurte, în principal dedicate strângerii de referințe. Mai utilă pentru studiul asupra rolului femeilor a fost prelegerea științifică a lui Cyril Mango despre „Viața de zi cu zi în Bizanț“, în care sublinia importanța săpăturilor arheologice. Deși nu am putut participa la Congres, mi-am dat seama din articolele publicate că acestea au contribuit substanțial la studiul rolului femeilor. Din păcate, s-a dovedit dificilă abordarea acestei mișcări într-un mod care să implice colaborarea. Într-o recenzie generoasă a cărții atât de importante a lui Laiou numită *Peasant Society (Societatea țărănească)*, am arătat că producția de nuci și alune era capabilă să mențină o familie de țărani funcțională timp de ani la rând. Dar ratând să separe rolul nucilor de al altor pomi fructiferi în timpul cercetării realizate cu ajutorul computerului, acest element economic care marca viața țăranilor a fost trecut cu vederea. Deși am afirmat

limpede că admir foarte mult munca inovativă de cercetare inclusă în studiul ei, care fusese realizată în era de dinaintea computerelor, autoarea s-a simțit jignită de această remarcă critică și a avut o atitudine ușor nelalocul ei când ne-am reîntâlnit ulterior. Doar câteva zeci de ani mai târziu, când a ținut prelegerea Runciman la King's College din Londra, la sugestia mea, am putut discuta despre domeniile noastre de interes comune.

Ca feministă implicată în mișcarea femeilor din jurul anului 1960, abordez o atitudine în întregime opusă celei masculine, de depreciere a „sexului slab”, o insultă care se găsește de regulă în documentele medievale. Lectura mea instinctivă asupra documentelor din perioada bizantină era mai degrabă suspicioasă și circumspectă. Dar am identificat moduri eficiente de a aborda prejudecățile autorilor bărbați, pe care le-am expus într-o lucrare de seminar în 1980, numită „În căutarea femeii bizantine: trei metode de abordare”, și anume capitolul 2 din această carte. Postmodernismul și „punctul de cotitură” în lingvistică au preluat această problemă spre o teorie îndrăznească, care renunță la legăturile dintre figurile feminine construite de autorii bărbați în textele de ficțiune narativă și femeile reale. Se știe că în articolele „Construcția femeii” (1994) și „Doamna care dispare” (1998) Liz Clark a aplicat această teorie asupra unor femei din epoca creștinismului timpuriu, cum este Macrina, sora Sfântului Grigorie de Nyssa. Ea a conchis că descrierea făcută de el Macrinei se datora mai mult propriilor preocupări, atât familiale, cât și teologice, decât reprezentării femeii reale. Și deși anunță dispariția femeii, Clark acceptă că Macrina „a lăsat urme și trăiește ca parte integrantă a unui cadru sociolingvistic mai larg”.¹

De asemenea, am identificat astfel de poziții contrare când femeile ieșeau din cadrul general pentru a lua inițiativa. În cazul Macrinei, Sfântul Grigorie relatează că femeia a ales să respingă căsătoria în favoarea castității (și la o

vârstă relativ fragedă), ridicându-se astfel deasupra constrângerilor normale ale rolului său, depășindu-le într-un mod care nu era deloc „femeiesc”. Acesta este alt loc comun frecvent, al femeilor care devin precum bărbații, dând dovadă de bărbăție prin curaj, dedicare și asumare excepțională a credinței. Macrina, pe de altă parte, a făcut o anumită alegere prin faptul că a refuzat să se căsătorească, lucru care i-a permis să-și creeze mediul familial religios în cadrul căminului, folosindu-și bogăția moștenită. Ceea ce alege să ne relateze Sfântul Grigorie despre ea spune mai multe despre el și despre grijile lui decât despre ea însăși. Dar, prin vâlul de prejudecăți masculine, putem discerne hotărârea care-i aparține ei. Un caz asemănător îl reprezintă alt Grigorie, Sfântul Grigorie de Nazianz, a cărui imagine construită a surorii lui Gorgonia e modelată după cea a mamei lor, Nona.² Dacă numeroase texte antice târzii, care aparent relatează fapte despre femei, se dovedesc a fi modalități prin care bărbații concurează unii cu alții³, uneori se întrevăd vagi exemple ale femeilor care dau glas opoziției. În 1994, Clark a atras atenția asupra faptului că „micile breșe ale propriilor proiecte și modalitățile de exprimare a valorii au subminat ideologia patristică a Sfinților Părinți din interior”.⁴ Analiza acestor scăpări, care sunt adesea remarci colaterale și neimportante pentru firul narativ, m-a ajutat să scriu povestea a trei împărătese bizantine uimitoare în cartea *Women in Purple (Împărătese în purpură)**.

Cercetarea mea asupra relațiilor de gen în Bizanț a fost îmbogățită suplimentar de existența eunucilor, a bărbaților castrați, aflați în roluri sociale însemnate. Fie că serveau în ierarhia curții, în biserică, în casele aristocraților sau erau

* Traducere din limba engleză de Mihai Moroiu, Editura Baroque Books & Arts, București, 2022.

străini deveniți sclavi și castrați în afara granițelor imperiului ori crescuți ca eunuci de familiile bizantine, prezența lor a creat un gen de mijloc, nici femeie, nici bărbat. Importanța lor în activitățile ceremoniale i-a transformat în paznici ai unor tradiții nescrise de la curte, o activitate echivalentă cu cea a tinerelor femei angajate ca doamne de onoare ale împărătesei. Recent, a fost atrasă atenția asupra posibilității de a avea în vedere nu numai eunucii masculini, ci și cei feminini, căci nu există nicio îndoială că importanța eunucilor în Bizanț contribuie suplimentar la complexitatea problematicii genului.

În scurta mea istorie *Byzantium: The Surprising Life of a Medieval Empire (Miracolul Bizanțului)**, observ în mod constant influența de excepție a femeilor. Prin comparație cu rolurile bine-cunoscute din perioada clasică romană, statutul lor inferior din Europa medievală timpurie și pozițiile de subordonare din societățile islamice care s-au fondat în secolul al VII-lea, în Bizanț femeile au exercitat o influență neobișnuită. Acest lucru poate fi observat în rolul important jucat de împărătese și femeile de elită care și-au lăsat amprenta în contribuția lor la ceremonialuri, în activitatea lor economică, fapt care se poate vedea foarte bine în testamente și în disputele legale rezolvate prin procese, dar și în moștenirea lor scrisă, care demonstrează calitatea educației lor. Cercetarea mea asupra rolului femeilor bizantine din afara cercurilor conducătoare m-a condus la recitirea a numeroase texte și la analizarea forțelor – în mod obișnuit controlate de bărbați – care le modelau viețile. Biserica bizantină furniza o mulțime de prejudecăți, dar și confirmări și aprecieri. Femeile trebuiau să evite păcatul strămoșesc (al Evei) și să o imite pe Pururea

* Traducere din limba engleză de Mihai Moroiu, Editura Baroque Books & Arts, București, 2021.

Fecioară Maria, Maica Domnului. Însă, din moment ce nicio femeie normală nu putea ajunge la măsura modelului reprezentat de aceasta din urmă, multe dintre ele erau considerate automat de bărbați ca făcând parte din prima categorie, cea condamnată. Femeile erau considerate răspunzătoare de abaterea de pe drumul regal al virtuții sau mai rău, pur și simplu erau considerate prostituate. Relativ la aceste prejudecăți-constructe, declarațiile făcute de femei în documentele legale, precum testamentele, înregistrările scrise de la curte și alte texte scrise la persoana I, par mai degrabă să reflecte îngrijorările și intențiile lor reale.

După prima mea încercare de a înțelege rolul specific al femeilor în reproducerea tradiției inițial păgâne de venerare a icoanelor, în 1983, am căutat să explorez acest aspect remarcabil al Bizanțului în anii următori. Din moment ce bărbații venerau imaginile sfinte, acest lucru reprezenta un element comun de păstrare a obiceiurilor religioase. Dar argumentul meu a fost că pentru femei era un aspect mai plin de însemnătate, ele neavând roluri oficiale în cadrul bisericii, în afară de rolurile de diaconițe sau văduve, care au dispărut după Antichitatea târzie. Ele puteau funcționa ca portărese și aprinzătoare de candelă, dar nu aveau vreo funcție liturgică. Dacă autorii bizantini (bărbați) considerau devotamentul femeilor față de icoane o confirmare a înțelegerii teologice deficitare de care dădeau dovadă, și deci o dependență firească de mijloacele vizuale, eu am propus un element al teoriei receptării ce sugerează răspunsul lor de ordin structural în fața portretelor pictate ale sfinților. Eu nu atribui această atenție unei slăbiciuni, ci o interpretez ca pe o dovadă de putere. În cadrul spațiului intim creat în fața imaginii sfinte, femeile își puteau exprima credința printr-un angajament nemijlocit, direct, având controlul total. Cuvintele și gândurile lor proprii erau cele mai importante. Aceasta era, în general, o venerare domestică și intimă a imaginilor creștine.

În această cercetare, grupul de istorici feminisți care s-a reunit la Universitatea din Groningen, din Olanda, cu obiectul de studiu „Femeile în tradiția creștină de la Antichitatea târzie până la Reformă”, s-a dovedit a fi extrem de stimulat. Peter Hatlie, pe atunci profesor la universitate, s-a asigurat că lumea creștină răsăriteană era pe deplin reprezentată. Cu finanțare din partea Fundației Europene pentru Știință (ESF în engleză), discuțiile privind scindarea public/privat, teoriile lui Mary Douglas și dezvoltarea lor de către Ross Kraemer au alimentat din plin cercetarea noastră. Responsabilitățile și realizările personale au fost rezultatul eforturilor a numeroase femei care acționau singure ori împreună cu soții și copiii lor. Deși nu poartă un nume care să le identifice, este clar că mamele își creșteau copiii, produceau bunuri pentru a fi vândute în piețe și aveau o anumită influență chiar și ca persoane anonime. În timpul persecuției iconoclaste din secolele al VIII-lea și al IX-lea, unele femei s-au agățat de icoanele proprii, iar bărbații le-au recunoscut sprijinul adus în rezistența împotriva politicii imperiale. Cercetând îndeaproape originile colțului cu icoane, am urmărit rolul femeilor în menținerea protecției căminului. În acest colț s-a trecut de la zeii antici la icoane ale figurilor creștine, ambele categorii venerate ca protectoare ale gospodăriei și garante ale sentimentului de siguranță.

Preocuparea femeilor pentru religie a mers mult mai departe de icoane. Femeile s-au angajat în viața ecleziastică (în rolul de măicuțe și fecioare consacrate – Miresele lui Hristos) și au contribuit la modelarea acesteia ca patroane ale mănăstirilor. Grație unei invitații din partea lui Kari Børresen, am putut participa la proiectul finanțat de ESF, *Gender and Religion (Gen și religie)*, urmat de o lucrare enciclopedică, *The Bible and Women (Biblia și femeile)*, în curs de publicare în patru limbi, cu mai multe lucrări comparative și întâlniri la Oslo, Roma și Florența. Ne-am

folosit de aceste întâlniri pentru a discuta o gamă largă de probleme, inclusiv rolul reginelor și al împărăteselor, puterile luate asupra lor de mame în familii (care este posibil să fi devenit mai notabile atunci când acestea rămânneau văduve), precum și utilizarea de către femei a sistemului juridic la nevoie în caz de separare și divorț. În cadrul familiei, mama a apărut adesea ca fiind cel mai important personaj, coordonând educația copiilor și aranjând căsătoriile acestora. În cazul împărăteselor bizantine, activitățile predecesoarelor lor din Antichitatea târzie au stabilit un cadru pe care l-am surprins în *Influență fără egal: femeile și Imperiul Bizantin*, capitolul 7 din cartea de față. În *Împărătese în purpură*, am extins acest cadru pentru secolele al VIII-lea și al IX-lea, când împărătesele au jucat un rol semnificativ în înfrângerea iconoclasmului. După ce au rămas văduve, Irina și Teodora au abandonat politica soților lor, au schimbat patriarhul pentru a-și asigura sprijinul ecleziastic și au readus imaginile religioase la locul lor sfânt. Oricare ar fi fost impulsul din spatele acestor răsturnări îndrăznețe, „Triumful Ortodoxiei” va fi mereu asociat cu ele.

Pe lângă relația lor cu biserica oficială, m-a interesat să compar atitudinea femeilor medievale din Bizanț și Occident față de educația laică. Nivelul de alfabetizare de bază pare să fi fost mai ridicat în Răsărit decât în Occident, iar unele femei au fost în mod clar educate la un nivel înalt, în cadrul gândirii grecești clasice. Ana Comnena este cel mai remarcabil exemplu de acest fel, însă și alte femei, care nu aparțin clasei de sus, stăpâneau, de asemenea, greaca clasică și compuneau poezii și imnuri. În cazul prințeselor bizantine care erau trimise în străinătate în cadrul unor alianțe diplomatice menite să susțină politica imperiului față de puterile străine, putem observa educația și pregătirea lor pentru acest rol. Teofana nu s-a născut „în purpură”, dar a reușit să răspândească o conștientizare

a culturii bizantine în Europa Occidentală, care a fost de mare folos mai târziu. În acest fel, adolescențele aveau adesea o funcție dificilă de ambasadoare, căsătoria fiind utilizată de către imperiu ca instrument diplomatic.

Eseurile din cartea de față acoperă intervalul cuprins între secolele al III-lea și al XV-lea. Prin reunirea lor în acest volum, am încercat să realizez trei lucruri. În primul rând, pentru istoricii din alte perioade și societăți și pentru cei interesați de potențialul istoric al problemelor de gen, am creat un mozaic sumar al problemelor asupra cărora studiile bizantine contribuie la o înțelegere aprofundată. Multe dintre aceste dovezi sunt anecdotice și necesită o analiză mai atentă a materialului-sursă dominat de autori bărbați și a constrângerilor de gen. În al doilea rând, pentru cei interesați chiar de Bizanț, sper să atrag atenția asupra unei mari varietăți de materiale-sursă puțin cunoscute, care merită să fie cercetate în continuare în amănunt. În al treilea rând, prin stabilirea subiectului meu de studiu, doresc să lansez o întrebare istoricilor pentru care comparația ar trebui să fie o cerință de bază: *de ce* le-a oferit Bizanțul femeilor asemenea șanse fantastice de afirmare?

CUPRINS

Introducere	7
1. Femeile în Bizanț.....	17
2. În căutarea femeii bizantine: trei metode de abordare.....	33
3. Femeile și credința în icoane în vremea creștinismului timpuriu	61
4. Mame și fiice în lumea greacă medievală.....	97
5. „Femina byzantina”: Sinodul Ecumenic Quinisext despre femei	137
6. Forme publice și private de asumare a credinței la femeile bizantine.....	158
7. Figurile feminine imperiale din Bizanț.....	186
8. Puterea politică și credința creștină în Bizanț: cazul împărătesei Irina (regentă în 780–790, împărat în 797–802)	224
9. Mișcarea osemintelor: dovezi ale înmormântărilor oficialilor din Constantinopolul medieval	241
10. Numeroasele împărătese ale curții bizantine (și toți supușii lor).....	254
11. Teofana: considerații asupra metodelor de educație a unei prințese bizantine.....	276

12. Atitudine tolerantă și oprimantă în cadrul familiei bizantine: probleme de gen.....	300
13. Colțul cu icoane în bizanțul medieval	323
14. Căsătoria: elementul fundamental al guvernării imperiale	347
 Note.....	 369
Abrevieri	450
Mulțumiri.....	452
Indice	453

WITH LOVE,
BAROQUE

SAVOIR-VIVRE®

IMPERIAL

Artă și arhitectură somptuoasă, istorie socială, politică, militară, culturală, religioasă și artistică, mit și legendă, istorie și poveste, îngeri și sfinți, palate, biserici, grădini, împărați și împărătese, zarafi, diplomați, clarvăzători și eunuci, uluire și invidie, comerț, monede și taxe, fortificații și apeducte, războaie, uneltiri, victorii, înfrângeri și protecție divină.

Savoir-vivre Imperial, între Orient și Occident, colecția spiritului absolut, a miracolelor, a grandorii și a desăvârșirii, într-o realitate vibrantă, cosmopolită și dinamică.